

**ԱՐԵՒՏՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԵՒ ՈՐԲԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 1-ԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԸՍՏ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ
(1918-1920 ԹԹ.)**

Մարիամ Յովսեփյան

Բանասիրական գիտություններու թեկնածու (*)

Նայոց Ցեղասպանությունից մազապուրծ գաղթականներն ապաստան էին փնտռում հարեան երկրներում (հիմնականում Կովկասում և Սիրիայում.-Մ. Հ.), իսկ Հայաստանի 1-ին Հանրապետության հիմնադրումից յետոյ նրանց մեծ մասը համախմբուել էր հենց այնտեղ՝ փրկուած ու անկախ հայրենիքում: Նրանք յոյսով էին, որ շուտով վերադառնալու էին «Էրզրոյ»՝ իրենց ծննդավայր հայրենիքը: Մինչ կը հասներ այդ բաղձալի օրը, փորձում էին գոյատևել Հայաստանում, որտեղ մոլեգնում էր սովը, և չկային ապրուստի ու կեցութեան տարրական պայմաններ: Այնուհանդերձ, նորանկախ պետությունը հնարաւորութեան սահմաններում անում էր ամէնը՝ հայ գաղթականների և որբերի կեանքը փրկելու, նրանց կացարանի և գոյատևման հիմնահարցերը լուծելու համար:

«Ճակատամարտ»ը առաւելապէս «Կեանքը Հայաստանի մէջ» խորագրի ներքոյ էր ներկայացնում հայոց պետութեան կողմից իրականացուող որբախնամ ու գաղթականների տեղաւորման և նրանց խնդիրները լուծելու նպատակով կատարուող աշխատանքները: Դրանցից մէկում՝ «Սով կայ» յօդուածում, Թիֆլիսի թերթերից արուած լրագրողով պատկերացում էր տրուում, թէ ինչ տիտանական ջանքեր էր գործադրում Հայաստանի կառավարութիւնը գաղթականների տեղաւորման, ներգաղթի և պարենաւորման խնդիրները լուծելու ուղղութեամբ⁽¹⁾: Դա արւում էր մի երկրի կողմից, «որից կտրուած էին բոլոր հացառատ վայրերը, որ ինքը քաղցած լինելով, կերակրում էր կէս միլիոնի հասնող գաղթականների հսկայական բանակ»⁽²⁾:

Թերթն առաջարկում էր Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը եռանդուն կերպով պահանջել թուրքական իշխանութիւններից հնարաւորութիւն և իրաւունք տալ հայ գաղթականներին վերադառնալու իրենց ծննդավայրը⁽³⁾, թէւ գիտակցում էր, որ Թուրքիան չէր բաւարարելու Հայաստանի այդ պահանջը:

«Ճակատամարտ»ը տպագրել էր Հայաստանի 1-ին Հանրապետութեան Արտաքին գործերի նախարարութեան կողմից թուրքական կառավարութեանն ուղարկուած ծանուցագիրը, որը դէմ էր արտաշայտում հայ գաղթականների վերադարձն արգելող թուրքական քաղաքականութեան⁽⁴⁾: Տաճ-

կական իշխանութիւնները չվերցուցին այն դժուարութիւնները, որոնք կը խանգարէին գաղթականներու վերադարձը: Մէկ քանի հազար սովեալ, անտուն, կենսական բոլոր միջոցներէ զուրկ ընտանիքներ ներկայիս կը գտնուին ամենատղբալի և ամենաանտանելի դրութեան մէջ»⁽⁵⁾, - գրուած էր այդ ծանուցագրում:

«Ճակատամարտ»ը զետեղել էր նաև Թուրքիայի պաշտօնական պատասխանը վերոյիշեալ ծանուցագրին⁽⁶⁾: «Թուրքիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչը Նոյեմբերի 16-ին Հայաստանի կառավարութեան յայտներ է, որ ինք լիազօրուած է ծանուցանելու, թէ իր կառավարութիւնը թոյլատրեր է բոլոր գաղթականներու վերադարձը իրենց նախկին բնակավայրերը: Վերադարձի առաջին օրն է Նոյեմբեր 18-ը: Ամէն մէկ գիւղէ օրական կրնան վերադառնալ 10-ական ընտանիք: Մինչեւ Դեկտեմբերի սկիզբները Հայաստանին անցնող ամբողջ հողամասը կը պարպուի»⁽⁷⁾, - կարդում ենք թերթի էջերում հրապարակուած այս փաստաթղթում:

1919 թ. Մարտի 20-ին «Ճակատամարտ»ը տպագրել էր Հայաստանի վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունու հեռագիրն՝ ուղղուած Թիֆլիսի Դաշնակից պետութիւնների զինուորական պետին, որտեղ բարձրացուած էր Կարսի շրջանի գաղթականութեան Արփաշայի ափին կանգ առնելու խնդիրը⁽⁸⁾: Նշում էր, որ Զօրավար Ուրբըրի ստորագրած պայմանագրի համաձայն՝ Կարսի գաղթականութիւնը պէտք է վերադառնար իր հայրենիքը, ուստի Հայաստանի բոլոր կողմերից Արփաշայի ափին էին կուտակուել գաղթականները⁽⁹⁾: «Մուտքը Կարսի շրջանը անկարելի ըլլալով, գաղթականները իրարու վրայ դիգում կը մնան ու բառիս բուն նշանակութեամբ կը կոտորուին, քանի որ այդ շրջանի հացովն է, որ տաճիկ զօրքը 8 ամիս շարունակ ապրեր է, իսկ մնացածն ալ հետը տարեր է»⁽¹⁰⁾, - գրում էր վարչապետ Քաջազնունին:

«Ճակատամարտ»ը ներկայացրել էր Հայաստանի 1-ին Հանրապետութեան խորհրդարանի նախագահ Աւետիս Սահակեանի՝ Անգլիացի Զօրավար Պիչի հետ տեսակցութեան մանրամասները, մասնաւորապէս, թէ ինչպէս կարելի էր միջոցներ ձեռնարկել Կարսի շրջանի մօտ 80.000 հայ գաղթականների տեղաւորման հարցերը լուծելու համար⁽¹¹⁾: Թերթը տպագրել էր նաև Աւետիս Սահակեանի դիմումը դաշնակից խորհրդարանների նախագահներին, որտեղ նրանց տեղեկացնում էր, թէ ինչպէս էին հայ գաղթա-

կաններն ու որբերը երկրի ազգաբնակչության հետ զոհ գնում Հայաստանում տիրող բաղոցին ու բնաւոր ժամատանդի համաճարակին(12) (օրական մահանում էր անելի քան 2000-3000 մարդ.- Մ. Հ.):

«Սովն է թագաւորում ամբողջ Հայաստանում... Կառավարութիւնը փող էլ չունի: Եւ այս աղետին օգնելու փոխարէն մեզ միայն գաղթականներ են ուղարկում սովամահների բիւն ատելացնելու համար... Սուրմալուի շրջանում ուտում են դիակներ և աղբ: Սրանք փաստեր են» (13), - Թիֆլիսի «Յառաջ» թերթին տուած հարցազրոյցում յայտարարել էր Հայաստանի ներքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսեանը:

1919 թ. Մայիսին տպագրած վերլուծականներում «Ճակատամարտը» յուսադրում էր ընթերցողներին այն լուրով, որ Հայաստանի 1-ին Հանրապետութիւնում սովն սկսել էր կենտրոնից նահանջել դեպի ծայրագաւառները, իսկ արեւմտահայ գաղթականութեան մտահոգութեան կիզակետում առաւելապէս երկրի խորհրդարանական ընտրութիւններին գաղթականների մասնակցութեան և նրանց ներգաղթի կազմակերպման հարցերն էին(14): «Ներգաղթի խնդիրը կեանքի և մահուան խնդրի ձեւ է ստացել թրքահայերու համար: Արեւմտահայ փախստականը, որ 5 տարիներ է վեր թափառական, աստանդական, նպաստընկալ կերպով ապրեցաւ, մերթ գնաց իր հայրենիքը՝ զայն շէնցնելու և մարած օճախը վերականգնելու յոյսով, մերթ յուսալքուած բռնեց նորէն գաղթի ճամբան, թողուց իր հուսկ ինչչն ու ստացուածքը, թողուց իր զուակները յաճախ ճամբու եզերքին ու ետ եկաւ դէպի օտարութիւնը, այսօր այնչես չի կրնար շարունակել նոյն վիճակը և կ'ուզէ ամէն գնով իր երկիրը վերադառնալ, բայց ճամբայ չկայ»(15), - գրում էր Հ. Մ. Մանուկեանը:

1919 թ. Յուլիսի 25-ի համարում Մ. Պետրոսեանն անդրադառնում էր Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած այն բանաձեւին, որը մասնաւորապէս վերաբերում էր Հայաստանի, Վրաստանի, Ատրպատականի սահմաններում ապաստանած փախստականների և Մուսուլի, Բաղդադի ու Հալէպի հայ գաղթականների և որբերի ներգաղթի խնդիրներին(16): Յօդուածագիրը գտնում էր, որ բուն *Էրզրում* (Երկրում) ապրող արեւմտահայերը պարտաւոր էին ամէն գնով օժանդակել Հայաստանի կառավարութեանը: Պարտաւոր էին նաեւ կազմակերպել իրենց նախաձեռնութեամբ ու միջոցներով Կ. Պոլսի և դրա շրջակայքի, ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի և Եգիպտոսի հայ գաղթականների ու որբերի ներգաղթը, ինչը նախատեսուած չէր Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած բանաձեւով(17): «Դժբախտաբար ոչ համապատասխան կազմակերպութիւն կայ, ոչ ալ հիմնադրամ այդ նպատակին ծառայելու»(18), - փաստում էր Մ. Պետրոսեանը: Նրա կարծիքով՝ ներգաղթի և հայրենիքի վերածնութեան խնդիրները

կապուած էին Հայկական հարցի լուծման և «Էրզրի» գրաւման հետ: Մ. Պետրոսեանը պնդում էր հետեւեալը. «Մինչեւ որ Երկիրը չգրաւուի, կորստաբեր է ներգաղթը: Ամէն ճիշդ պէտք է թափել կասեցնելու տարերային շարժումը գաղթականներուն, որքան ալ անհանդուրժելի ըլլայ իրենց ներկայ վիճակը»(19): Ներգաղթը բարդ և գրեթէ անիրականանալի գործընթաց էր, որը նախապատրաստական մեծ աշխատանք էր ենթադրում: Ըստ յօդուածագրի՝ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, փոխադրութեան և պարենաւորման միջոցների դժուարութիւնը անհնարին էին դարձնում ներգաղթի ղեկավարումը մէկ կենտրոնի կողմից, ուստի անհրաժեշտ էր հիմնել Կ. Պոլսում եւս մէկ կենտրոն, որ «օժանդակէ Հայաստանի կառավարութեան և լրացնէ անոր գործը»(20):

«Ճակատամարտ»-ի հրապարակախօսներից Վահան Յարութիւնեանը պահանջում էր մշակել ներգաղթի հեռահար ծրագրեր և ըստ այդմ՝ ներկայացնում էր թերթի տեսակետները(21): «Անհրաժեշտ է, որ դէպի Հայաստան վերադառնալու սահմանուած հայութիւնը լրջօրէն պատրաստուի այդ մեծ ու կենսական գործին: Անհրաժեշտ է հոգ տանիլ, որպէսզի տարագրութեան ճամբաներուն վրայ ցրուած հայութիւնը չկորսուի կամ մեր այդ դժբախտ եղբայրներէն մեզի աւանդ թողուած որբուկները ընդհանորին գուրգուրանքին առարկայ դառնան»(22), - գրում էր յօդուածագիրը: Ներգաղթի գործը պիտի սկսուէր հաւաքաբար և արուէր որոշակի մեթոդով մշակուած ծրագրով, որ հայութեան վերադարձը հայրենիք այս անգամ չլինէր որպէս հալածանքի հետեւանք կամ որպէս անկազմակերպ ներխուժում, կամ էլ որպէս անստոյգ վախճանով մի նոր տարագրութիւն(23): Վ. Յարութիւնեանի կարծիքով՝ կազմուելիք ներգաղթի միութիւնները առաջին հերթին պիտի ունենային հողագործական ուղղուածութիւն, որպէսզի նպաստէին Հայաստանի տնտեսական վերազարթոնքին(24): Իբրեւ հաւաքական ներգաղթի կազմակերպուած մարմին պիտի հանդէս գային նաեւ նորակազմ ներգաղթի արհեստաւորական միութիւնները՝ նպատակ ունենալով Հայաստանի տարբեր վայրեր ուղարկել զանազան արհեստաւորական խմբեր(25): Անհրաժեշտ էր կազմակերպել ներգաղթի մտաւորական միութիւններ նոյնպէս(26): Ներգաղթի միութիւնների գլխաւոր նպատակները պէտք է լինէին հայութեան բոլոր կարող ուժերի ներառումը և նրանց հայրենիք փոխադրելը(27): Այդ միութիւնները պիտի իրենց ճիւղերն ունենային արտասահմանի հայկական գաղութներում, բացի այդ՝ պիտի սերտօրէն համագործակցէին հայկական ու միջազգային Կարմիր խաչերի, նաեւ՝ հայրենակցական միութիւնների հետ(28): Գլխաւոր ներգաղթից յետոյ ներգաղթի միութիւնները պիտի շարունակէին իրենց գործունէութիւնը մինչև այն ժամանակ, երբ հայրենիք բոլոր վերադարձողները

կը կարողանային յարմարել Հայաստանի կենսապայմաններին և կ'ապրէին բնականոն կենսով(29): Օրաթերթն ահա այսպէս էր պատկերացնում ներգաղթի կազմակերպման գործընթացը:

«Ճակատամարտ»ի հրապարակումները վկայում էին, որ 1919 թ. Մայիսին սովի դէմ պայքարող Հայաստանի 1-ին Հանրապետութիւնը արտերկրից ստացած սննդամթերքը անխտիր բաժանում էր «թէ՛ տեղացի և թէ՛ գաղթական ժողովուրդին հաւասարապէս», ընդ որում գաղթականութիւնը «կը տուայտի բշուառութեան մէջ»(30):

Հայաստանին արտաքին տնտեսական օժանդակութիւն էր յատկացնում Ամերիկեան նպաստամատոյց ընկերութիւնը: Այն յանձն էր առել

- հայ որբերի խնամատարութիւնը,
- հայ որբերի և գաղթականների համար արհեստանոցների կազմակերպումը,
- պարենաւորման գործընթացը՝ սննդամթերքների բաշխման աշխատանքը յանձնելով Հայաստանի խնամատարութեան նախարարութեանը, որը պետք է կատարէր նաեւ սերմացուի բաշխումը (31):

Ամերիկեան նպաստամատոյց ընկերութիւնը, 1919 թ. դրութեամբ, ստանձնել էր 1500 հայ որբերի խնամատարութեան գործը(32): Նոյն ժամանակահատուածում Հայաստանում հաշուառւած էին 45.000-50.000 տեղաբնակ ու գաղթական որբեր, «որոնք կը կարօտին անմիջական խնամատարութեան»(33), - այս մասին տեղեկացնում էր Վաղարշակ Հոխիկեանը 1919 թ. Ապրիլի 6-ին Երեւանից ուղարկած թղթակցութեան մէջ «Արեւմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ» վերլուծական յօդուածում Հ. Բագրունին խորութեամբ էր վերհանում հիմնախնդիրը՝ առկայ իրավիճակի մասին տալով օբյեկտիվ պատկերացում՝ հիմնուելով թուային տուեալների վրայ խարսխուած փաստերի վրայ(34): Ըստ այդ դիտարկման 1914 թ. Դեկտեմբերին տեղի ունեցած Բագրեւանդի նահանջը, 1915 թ. Յուլիսին Վասպուրականի և դրան յաջորդած նահանջները, ինչպէս և 1918 թ. թուրքական առաջխաղացման հետեւանքով Վանի, Սարիղամիշի, Ալեքսանդրապոլի և Մեծ Դարաքիլիսայի գրաւումներն ու կոտորածները առաջացրել էին հայ որբերի հսկայական կուտակումներ, որոնց մեծ մասը հիծուելով՝ մահացել էր, իսկ որոշ մասն էլ Հայաստանի կառավարութեան ու հանրային զանազան հիմնարկութիւնների և միութիւնների նախաձեռնութեամբ պատսպարուել էր որբանոցներում(35):

1917 թ. ամրանը, համաձայն «Եղբայրական օգնութիւն» կազմակերպութեան Երեւանի գլխաւոր յանձնաժողովի կատարած ցուցակագրութեան, Կովկասում և տարբեր վայրերում գործում էր 68 որբանոց 6890 որբ-որբուհիներով(36): Ստորեւ ներկայացնում ենք այդ ամէնը մասնաւորեցուած

թուերով ըստ 1917 թուականի տուեալների:

Ալեքսանդրապոլում կար 10 որբանոց 818 որբերով,				
Թիֆլիսում	7	602	„	„
Դիլիջանում	10	707	„	„
Էջմիածնում	11	558	„	„
Աշտարակում	11	570	„	„
Երեւանում	8	708	„	„
Գարակ-Կոլոսցիում	6	507	„	„
Բաքուում	5	260	„	„
Ղարաքիլիսայում	5	283	„	„
Նոր Բայազետում	4	332	„	(37)

Կարսում, Քանաքեռում, Ջալալ Օղլիում, Բաթումում, Սոխումում, Սանահինում, Դուրլուղում 1917 թ. գործում էին մեկական որբանոցներ 1080 որբերով(38):

Վերոյիշեալ 6890 որբերի հոգաւորութիւնը և խնամատարութիւնն ահա թէ ինչպէս էր բաշխուած մի շարք ընկերութիւնների ու կազմակերպութիւնների վրայ:

Կենտրոնական կոմիտէի խնամքի տակ էր գտնուում	42	որբանոց	3303	որբով,
Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի	21	„	1225	„
Բաքուի Հայկական կոմիտէի	5	„	260	„
Պետրոգրադի Հայկական կոմիտէի	3	„	160	„
«Եղբայրական օգնութեան» միութեան	22	„	1555	„
Քահանաների միութեան	2	„	107	„
Նպաստամատոյց ընկերութեան	2	„	210	„
Այլ հիմնարկութիւնների			70	„ (39)

Այս որբերի սնունդը, հագուստը, սենեակներն ու դրանց կահաւորանքը բաւարար վիճակում էին, և նոյնիսկ մահացածութեան ցուցանիշը յիշեալ որբանոցներում բաւական ցածր էր(40): Բացի այդ՝ «Եղբայրական օգնութեան» Երեւանի գլխաւոր յանձնաժողովի և Էջմիածնի մասնաճիւղի, նաեւ Մոսկուայի կոմիտէի և Բաքուգործական ընկերութեան ջանքերի շնորհիւ Երևանի, Էջմիածնի, Բաքուի ու Աշտարակի որբանոցների սաների համար կազմակերպուում էին դպրոցական պարապմունքներ որբանոցներում բացուած դպրոցներում կամ դրանցից դուրս գործող ցերեկային դպրոցներին կից(41):

Հ. Բագրունին, ի պատիւ մի շարք որբանոցների վարիչների, յիշատակում էր այն փաստը, որ Երեւանի, Աշտարակի, Բաքուի և Դիլիջանի որբանոցներում բացուել էին արհեստանոցներ(42): Դրանցում որբերի կողմից պատրաստուում էին ամէն տեսակի առարկաներ ու

գործիքներ, որոնց շուկայական վաճառքից եկամուտ էին ստանում որբանոցները (43):

Հ. Բագրունու հաղորդած տեղեկատուության համաձայն՝ Հայաստանի 1-ին Հանրապետության կառավարությունը որբերի խնամատարության նախնական ծախսերի համար յատկացրել էր իւրաքանչիւր որբի համար ամսական 15 ռուբլի, իսկ մնացեալ կարիքների համար գումարը հատուցում էր հանրային կազմակերպությունների ֆանքերով այնքան ժամանակ, մինչև մեծահասակ որբերի խնամատարության գործը ստանձնեց Արեւմտահայ Խորհուրդը, իսկ որբանոցային գաղութներ հիմնելու գործն իրենց վրայ վերցրեցին Մոսկուայի Հայկական Կոմիտեն և Բարեգործական Ընկերությունը: Վերջին 2 կազմակերպությունները 2000-ից աւելի որբեր էին կենտրոնացրել Ջալալ Օղլիի որբանոցում(44):

«Իբրեւո բերումով Արեւմտահայ Խորհուրդը իր վրայ դրուած յոյսերը չկրցաւ արդարացնել, միս կողմէ Երեսնի մէջ իր օրինակելի գործունէութեամբ Երեսն եկաւ Ամերիկեան Նպաստատոյց ընկերութիւնը, որու բացած որբանոցները մինչ այդ եղածները գերազանցած են», - գրում էր Հ. Բագրունին(45): Նա յիշատակում էր հետեւեալ պատմական իրադարձութիւնները, որոնք նպաստեցին ցեղասպանութիւնից փրկուած հայ որբերի ոչնչացմանը: 1917-1918 թթ. ձմռանը թուրքական առաջխաղացման հետեւանքով թուրքական զօրքի և թուրք-թաթարական հրոսակային խմբերի կողմից «հայ որբն ու որբուհին խժոժօրէն բռնաբարուեցան և սպաննուեցան, և այդ վիճակը մասնաւորապէս այն վայրերուն մէջ՝ ուր թուրք զինուորն ու խուժանը հայ դիմադրութեան չհանդիպեցան»(46):

Հայաստանի 1-ին Հանրապետութեան հիմնումից յետոյ Յունիս ամսին այնտեղ գործում էր 35 որբանոց 2250 որբով, իսկ Վրաստանում՝ 27 որբանոց 1950 որբով(47): Երեսնում և Էջմիածնում նոր հաւաքուած որբերի թիւը 2600 էր, ընդ որում՝ այդ որբերը հաւաքուել էին 1918 թ. Հայաստանում ստեղծուած հայ փախստականական կազմակերպութեան գլխաւոր խորհրդի ֆանքերով(48): Նիւթական անձուկ կացութեան պատճառով, սակայն, այդ կազմակերպութիւնը ի վիճակի չէր շարունակելու որբախնամ գործը սեփական նախաձեռնութեամբ և միջոցներով: Նոյն պատճառով որբախնամ գործունէութեան սահմանները չէին կարողանում ընդարձակել «Եղբայրական օգնութիւն» ու Մոսկուայի Հայկական Կոմիտեն, ուստի հայոց նորակազմ պետութիւնն այլևս ինքն է ստանձնում հայ որբերի խնամատարութիւնը (49):

Հայաստանի խորհրդարանը յատուկ օրէնքով որբանոցային գործը յանձնել էր Խնամատարական նախարարութեանը և սկսած 1918 թ. Հոկտեմբերից՝ 3 ամսուայ համար 7.5 միլիոն

գումար էր տրամադրել պետական այդ կառոյցին 10.000 որբի հաշուարկով՝ իւրաքանչիւր որբի համար նկատի ունենալով 150-ական ռուբլի(50): Խնամատարական նախարարութիւնը 1918 թ. Հոկտեմբերից մինչև 1919 թ. Մարտ ամիսը կարողացել էր 41 նոր ապաստարանների մէջ հաւաքել 11.500 որբի(51): Համաձայն Խնամատարական նախարարութեան որբանոցային բաժնի վարիչներից Պրն. Վանփուշի ներկայացրած վիճակագրական տուեալների՝ մինչև 1919 թ. Մարտի վերջը Հայաստանի սահմաններում կար 76 որբանոց: Ըստ այդմ՝

Երեսնում կար	25	որբանոց	3882	որբով,
Էջմիածնում	7	որբանոց	1758	որբով,
Աշտարակում	8	որբանոց	687	որբով,
Դիլիջանում	4	որբանոց	537	որբով,
Գարաշիշակում	4	որբանոց	367	որբով,
Նոր Բայազետում	3	որբանոց	293	որբով,
Քանաքեռում	1	որբանոց	658	որբով,
Ղարաբիլիսայում	2	որբանոց	208	որբով,
Ալեքսանդրապոլում	6	որբանոց	988	որբով,
Ղամարլուում	4	որբանոց	610	որբով,
Իգդիրում	3	որբանոց	578	որբով,
Ղուտուղլուում	2	որբանոց	220	որբով,
Քարվանսարայում	2	որբանոց	220	որբով,
Բերդում	1	որբանոց	100	որբով,
Սեբաբում	1	որբանոց	75	որբով,
Քեշիշքենդում	1	որբանոց	50	որբով,
Մարգարայում	1	որբանոց	100	որբով,
Իմանշալում	1	որբանոց	150	որբով,

Ընդի. 76 „ 11.581 „ (52):

Վերոյիշեալ 11.581 որբերը բաշխուել էին հետեւեալ հաստատութիւնների և կազմակերպութիւնների հիմնած որբանոցներում.

պետութեանը պատկանող	28	որբանոց	5537	որբով
Երեսնի				
«Եղբայրական օգնութեան»				
կոմիտէին	4	որբանոց	387	որբով,
Էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան» կոմիտէին	2	որբանոց	255	որբով,
Մոսկուայի Հայկական կոմիտէին	9	որբանոց	828	որբով,
Բարեգործկն. ընկեր.ը	4	որբանոց	691	որբով,
Իջնանի				
ինքնավարութեանը	4	որբանոց	395	որբով,
Ամերիկեան կոմիտէին	8	որբանոց	836	որբով,
Երեսնի քաղաքային				
ինքնավարութեանը	3	որբանոց	799	որբով,
Ալեքսանդրապոլին	6	որբանոց	988	որբով,
Հայ ժողովր. կուսակց.	1	որբանոց	143	որբով,
Սամարցեի անուան ընկն.	1	որբանոց	50	որբով,

(53):

Հայ որբերը 1-15 և երբեմն 16-17 տարեկան էին: Նրանք ստորաբաժանուած էին ըստ հետեւեալ 3 կարգի՝

• ծնողագուրկ

• միայն հայր կամ միայն մայր չունեցող

• հայր և մայր ունեցող⁽⁵⁴⁾ :

«Ամբողջ որբերու 75 առ 100-ը կը կազմեն արեւմտահայեր, իսկ 25 առ 100-ը՝ տեղացիներ, որոնք նոյնպէս ենթարկուեցան նահանջի ու տեղահանութեան և անձամբ կրեցին այն ամէնը, ինչ-որ էնվեր-թալէաթի կառավարութիւնը նիւթած էր տանկահայ ժողովուրդին համար»⁽⁵⁵⁾, - գրում էր Հ. Բագրունին վերոյիշեալ յօդուածում: Նա նաեւ տեղեկացնում էր, որ 1919 թ. գործող որբանոցներին զուգահեռ՝ Հայաստանի Խճանաւարական նախարարութեան որբանոցային բաժանմունքի վարչութիւնը նախատեսել էր բացել որբանոցներ Նոր Բայազետում, Դաւալուի, Հալալ-Օղլուի և Կծալիքի շրջաններում⁽⁵⁶⁾: Յօդուածագիրը նշում էր, որ 1919 թ. հիւանդանոց-որբանոցներ էին գործում ներքոյիշեալ վայրերում ⁽⁵⁷⁾:

Երեւանում կար

3 որբանոց-հիւանդանոց 550 մահճակալով			
Էջմիածնում	1	„	150 „
Քանաքեռում	1	„	80 „
Ղարաչիչակում	1	„	30 „
Դիլիջանում	1	„	30 „ ⁽⁵⁸⁾

Հիւանդանոց-որբանոցները գործում էին պետութեան և մի շարք կազմակերպութիւնների օգնքերով: Ըստ այդմ կային պետութեան հոգածութեան տակ գտնուող

3 հիւանդանոց-որբանոց 523 որբի համար

Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի՝

1 հիւանդանոց-որբանոց 80 „ „

Բժշկական ընկերութեան՝

1 հիւանդանոց-որբանոց 39 „ „

Բարեգործական ընկերութեան՝

1 հիւանդանոց-որբանոց 30 „ „ ⁽⁵⁹⁾:

Մտադրութիւն էին ունեցել հիւանդանոց-որբանոցներ բացել Ալեքսանդրապոլում, Մեծ Ղարաքիլիսայում, Ղամաքլուում, Իգդիրում և բոլոր այն վայրերում, որոնցում դրանց կարիքը կար⁽⁶⁰⁾:

«Ճակատամարտ»ի հրապարակած տուեալների համաձայն՝ 1919 թ. Յունուար-Մայիս ամիսների ընթացքում մահացել էին 800 որբ՝ գլխաւորապէս փողոցներից նոր հաւաքուած հիւծումած երեխաներ⁽⁶¹⁾:

Թերթի կարծիքով՝ հայաստանեան որբանոցներում սնունդը կարելի էր բաւարար համարել: Իւրաքանչիւր որբի օրական տրուում էր 3/4 ֆունտ հաց, կէս ֆունտ միս, 1/4 ֆունտ բրինձ, 1/4 ֆունտ գետնախնձոր, իսկ երեկոյեան ու առաւօտեան՝ չամիչով կամ խոշաքով թէ՛ յաճախ ցամաք հացի հետ ⁽⁶²⁾:

1919 թ. Մայիսի տուալներով՝ պետական կարգավիճակ ունեցող որբանոցներում չէին անցկացնում դպրոցական պարապմունքներ⁽⁶³⁾: «Պետութիւնը իր այդ աշխատանքին մէջ դեռ լիովին ի վիճակի չէ եղած փողոցներու մէջ քափառող եւ հիւծած ու մեռնելու դատապարտուած որբերը հաւաքելու: Կ'ենթադրուի, որ բոլոր որբերը պիտի հաւաքուին ու 11 հազար թիւը 15-18 հազարի պիտի բարձրանայ, հաշուելով այդ թիւին մէջ ու 5000 հիւծածներն ու հիւանդները, որոնց բոլորին վրայ պետութիւնը ամսական 9 միլիոնի պիտոճէ մը կ'ունենայ կամ տարեկան 115 միլիոն՝ սնունդի եւ 10 միլիոն միանուագ գումար մըն ալ հազուատի ու կահաւորութեան»⁽⁶⁴⁾, - իր վերլուծութիւնն այսպիսի լաւատեսական վերջաբանով էր աւարտում Հ. Բագրունին⁽⁶⁵⁾:

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել, որ 1918-1920 թթ. Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»ը, անդրադառնալով հայ որբերի և գաղթականների հիմնախնդիրներին, փորձել է լուսաբանել դրանց լուծման ուղղութեամբ հայկական ու միջազգային կառոյցների կողմից կատարուող աշխատանքները թէ՛ Հայաստանի 1-ին Հանրապետութիւնում, թէ՛ Թուրքիայի մայրաքաղաքում, թէ՛ այլ երկրներում: Բացի այդ՝ թերթը ներկայացրել է տարբեր առաջարկներ, որոնք, իրենց խորքի մէջ, յենում էին այդ խնդիրների պատճառների քաջ գիտակցութեան և խորը ուսումնասիրութեան վրայ: Յաւելենք եւս մէկ դիտարկում: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից, Թուրքիայի Հանրապետութեան հիմնադրումից և այդ երկրում ստեղծուած նոր՝ հայ ժողովրդի համար առաւել անբարենպաստ ու հայաջինջ պետական քաղաքականութեան ընդունումից յետոյ «Ճակատամարտ» այլեւս դադարել է սեփական հրապարակումներով հանդէս գալ մասնաւորապէս յիշեալ կարեւոր հիմնահարցերի վերաբերեալ՝ բաւարարուելով լոկ Խորհրդային Հայաստանի պարբերականներից արտատպումներով, որոնք, բնականաբար, արտացոլել են խորհրդահայ իրականութիւնն այնպէս, ինչպէս պարտադրուել է ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանութիւնների կողմից: Ինչ վերաբերում է Քեմալական Թուրքիայում հայ որբերի և գաղթականների խնդիրների լուսաբանմանը, ապա «Ճակատամարտ»ը, ստեղծուած քաղաքական հանգամանքներում և կրկին վերահաստատուած գրաքննութեան պայմաններում, արդէն անկարող էր արտայայտել մեր ժողովրդին մտահոգող բոլոր, այդ թուում նաեւ որբերի ու գաղթականների հիմնահարցերի վերաբերեալ սեփական տեսակէտներն ու մօտեցումները:

(*) Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգ. Կաճարի (ՀԱԳԱ) Պատմութեան ինստիտուտի հայ մամուլի եւ հասարակական մտքի պատմութեան բաժնի աւագ գիտաշխատող

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.-«Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1918, քիւ 8 («Սով կայ»)
- 2.-Նոյն տեղում
- 3.-Նոյն տեղում
- 4.-Նոյն տեղում, 1918, քիւ 37 («Թուրքիա եւ Հայաստանի գաղթականները»)
- 5.-Նոյն տեղում
- 6.-Նոյն տեղում, 1918, քիւ 37 («Թուրքիոյ պատասխանը»)
- 7.-Նոյն տեղում
- 8.-Նոյն տեղում, 1919, քիւ 110 («Հայաստան եւ իր հոգեքը»)
- 9.-Նոյն տեղում
- 10.-Նոյն տեղում
- 11.-Նոյն տեղում
- 12.-Նոյն տեղում,
- 13.-Նոյն տեղում, («Ուտում են դիակ եւ աղբ»)
- 14.-Նոյն տեղում, 1919, քիւ 166 («Կեանքը Հայաստանի մէջ»)
- 15.-Նոյն տեղում
- 16.-Նոյն տեղում, 1919, քիւ 215, («Արեւմտահայերու ներգաղթը եւ խնամատարութիւնը»)
- 17.-Նոյն տեղում
- 18.-Նոյն տեղում
- 19.-Նոյն տեղում
- 20.-Նոյն տեղում
- 21.-Նոյն տեղում, 1919, քիւ 72 («Առաջին քայլերը. ներգաղթի միութիւններ»)
- 22.-Նոյն տեղում
- 23.-Նոյն տեղում
- 24.-Նոյն տեղում
- 25.-Նոյն տեղում
- 26.-Նոյն տեղում
- 27.-Նոյն տեղում
- 28.-Նոյն տեղում
- 29.-Նոյն տեղում
- 30.-Նոյն տեղում, 1919, քիւ 164, («Հայաստանի կացութիւնը»)
- 31.-Նոյն տեղում
- 32.-Նոյն տեղում
- 33.-Նոյն տեղում
- 34.-Նոյն տեղում, 1919, քիւ 161 («Արեւմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ»)
- 35.-Նոյն տեղում
- 36.-Նոյն տեղում
- 37.-Նոյն տեղում
- 38.-Նոյն տեղում
- 39.-Նոյն տեղում
- 40.-Նոյն տեղում
- 41.-Նոյն տեղում
- 42.-Նոյն տեղում
- 43.-Նոյն տեղում
- 44.-Նոյն տեղում
- 45.-Նոյն տեղում
- 46.-Նոյն տեղում
- 47.-Նոյն տեղում
- 48.-Նոյն տեղում
- 49.-Նոյն տեղում
- 50.-Նոյն տեղում
- 51.-Նոյն տեղում
- 52.-Նոյն տեղում
- 53.-Նոյն տեղում
- 54.-Նոյն տեղում
- 55.-Նոյն տեղում
- 56.-Նոյն տեղում
- 57.-Նոյն տեղում
- 58.-Նոյն տեղում
- 59.-Նոյն տեղում
- 60.-Նոյն տեղում
- 61.-Նոյն տեղում
- 62.-Նոյն տեղում
- 63.-Նոյն տեղում
- 64.-Նոյն տեղում
- 65.-Նոյն տեղում

